

A háborús múlt számonkérése az ötvenes években

Magyarország részvétele a Szovjetunió elleni háborúban a Rákosi-rendszer egyik legitímációs alapjává – és egyben a Horthy-korszak „eredendő bűnévé” – vált. A moszkvai emigráció tagjai számára ez a szerepvállalás lehetőséget nyújtott egy olyan ellenségkép megkonstruálására, amelyben az 1945 előtti időszak prominensei – de esetenként jóformán egész társadalma – bűnösnek nevezhető meg, ezzel magyarázva a közelmúlt és annak reprezentánsai elleni mind kiterjedtebb politikai és ideológiai harcot.

1 A nyertes pozícióba kerülő magyar kommunisták számára ideális ellenség volt Horthy Miklós is, akit nemcsak Hitler katonai, hanem ideológiai szövetségeseinek is tekintve fasisztának bélyegeztek – hosszú időre ellehetetlenítve ezzel politikájának reális megítélését.

A tanulmány² e világháborús örökség ötvenes évekbeli feldolgozásának mikéntjét a Magyar Királyi Honvédség egyes tagjainak 1945 utáni sorsára vonatkozó források alapján mutatja be.³ A vizsgált kútfők között vannak visszaemlékezések; hadifogolytáborokból származó, úgynevezett „antifasiszta búcsú-albumok”;⁴ megfigyelési és periratok; valamint a volt katonatisztekéről 1962-ben készült belügyi-titkosszolgálati nyilvántartások.⁵ Ezek vizsgálata során feltárható, mennyiben befolyásolta a volt tisztek életét az a tény, hogy katonaként kényszerű részesei lettek a harcoknak, és az is körvonalazható, milyen megközelítései voltak az ország háborús szerepvállalásának.

A téma vizsgálata során számos aspektust kell figyelembe venni. A háború megítélésére rávetül a sztálinizmus árnyéka, sokak szemében igazolva a német támadás jogosságát, holott Hitler és szövetségesei célja nem a bolsevikok elűzése és a Szovjetunió népeinek felszabadítása volt. Paradox helyzet tehát, hogy Magyarország valóban támadó – igazságtalan – háborúban vett részt, de az is, hogy ezt a tényt a később kiépülő antidemokratikus rendszer legitímációjára használták fel, így az egyben Horthy tekintélyuralmi berendezkedésének delegetimációs tényezőjévé is vált.

A bolsevikellenes keresztes hadjárat mítoszán alapuló propaganda „megfordítására” már a hadszíntéren, a magyar alakulatokhoz is eljuttatott szovjet röpiratok és üzenetek útján történt kísérlet, később pedig a hadifoglyok antifasiszta átképzésén fektettek nagy hangsúlyt erre. Az 1947–48-ban keletkezett tábori búcsú-albumok szövegével jól illusztrálható, hogyan próbálták a szovjetek átformálni a korábbi támadók felfogását. Ezen különleges dokumentumok előrevetítik azt a logikát és frazeológiát, melyet majd a Rákosi-korszakban is alkalmazni fognak a Horthy-rendszer megítélésére. A háborús és ideológiai ellenfelekből nyilvánvalóan nem volt könnyű szövetségeseket faragni: meg kellett találni azon érveket, melyek az új, megbonthatatlanak hirdetett barátságot igazolták volna. Az antifasiszta átnevelés, a volt ellenség ideológiai meggyőzésére tett kísérlet így a hadifogoly-történelem része lett: a táborokban 1945-ig elsősorban a háború imperialista, rabló jellegének a bizonyításán volt a hangsúly, a háborút követően pedig már azt akarták tudatosítani, hogy az elkövetett pusztításokért a katonák felelősek, s ezért részt kell vállalniuk a károk helyreállításában is.⁶

A célt antifasiszta aktívák köreinek kialakításával akarták megvalósítani, ezért hozták létre 1943 februárjában a krasznogorszki Központi Antifasiszta Iskolát, melynek magyar oktatási programját Rákosi Mátyást dolgozta ki.⁷ A kurzusok fő témája a háború és a faszizmus fogalmának tisztázása mellett a marxista-leninista – időközben sztálinistára szimplifikált – társadalom- és államfelfogás volt. Az átnevelés eredményessége érdekében próbáltak tekintettel lenni a nemzeti sajátosságokra is: nevezetes történelmi eseményekre, ismert személyiségekre és a magyarok szabadságszeretetére hivatkozva érveltek például a német szövetség ellen.⁸ A hadifoglyok létszámához képest az

antifasiszta aktívák kevesen voltak,⁹ de munkájukat igen erőteljes propaganda támogatta anyanyelvű rádióadással és sajtóval.

A táborokban működő politikai osztályok élére helyezték az antifasiszta iskolát kijárt – s megbízhatónak ítélt – hallgatókat, akiknek feladata a szovjetek által hirdetett új jövőkép közvetítése volt. A hadifoglyok nagy része ennek legtöbb pontjával csak egyetérthetett: az addigi szövetségesekkel való szakítás és a korábbi ellenségekkel való együttműködés szükségszerűségének a bizonyítása után ugyan felsoroltattak „Horthy és bandája” bűnei és a törvényszerű vereség következményei, de végül egy ígéretes, demokratikus rendszer víziója körvonalazódott. A célok között szerepelt a polgári szabadságjogok megteremtése mellett a földosztás, életszínvonal-emelés, a szociális biztonság, érdekképviselet és számos egyéb, korszerű törekvés. Az átalakulási folyamat koronája az alkotmányozó nemzetgyűlés lenne, „*amely lefektetné a népi erőkre támaszkodó, szabad és független Magyarország alapjait*”.¹⁰ A Szovjetunióban megtapasztalt rideg valóság a legkevésbé sem hasonlított erre az államberendezkedésre, ám a propaganda ekkoriban nem is annak adaptációjáról szólt.

A politikai átnevelés mikéntjéről egy aktívanaplóból kaphatunk tájékoztatást: „*Az 500, most Magyarországról ideérkezett új fogoly politikailag tapasztalatlan, teljesen tájékozatlan és félrevezetett. Feladatunk a fasiszta nevelés és propaganda ellensúlyozása és kiirtása és teljesen új, egészséges világnézet kialakítása*”.¹¹ A kormányzóhoz többnyire még a háborút követően is lojális hadifoglyok számára ezen beállítás nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt, és saját addigi életük megtagadását is követelte volna – de albumbeli megnyilatkozásaikban nem adhattak hangot ellenérzéseiknek. A visszaemlékezésekben viszont szkeptikus megjegyzések sokasága ellentételezi a brosúrák szövegét, mint ahogy az antifasiszta iskolázottságúak memoárjai is hiteles képet adnak vállalásuk lehetséges motivációjáról, melyek között – nem meglepő módon – elsődleges volt a jobb ellátás, a túlélés és hazajutás reménye.¹²

Az antifasiszta kurzusok kulcstémái közé tartozott az igazságos és igazságtalan háború fogalmának bevezetése, ami a hadifoglyok körében nem volt egyszerűen megoldható feladat. A háborús propaganda a magyar határoknak a Donnál szükségszerű védelméről nem tudta az összes katonát meggyőzni, de a Szovjetunióról egyértelmű képet alakított ki, amit a közvetlen tapasztalatok is megerősítettek, ezért az antibolsevizmus általános volt a hadseregben.¹³ Még évtizedek múltával is, amikor a hadifogly-visszaemlékezések egyre nagyobb számban láttak-látnak napvilágot, megfigyelhető ennek a propagandának a hatása, kiegészülve a hadifogság éveinek keserű tapasztalataival. A kötött tartalmú 1947–48-as tábori búcsú-albumok ezzel szemben egyértelműen elítélik az „imperialista rablőháborút”, hangsúlyozva, hogy a magyar nép 80 százaléka 1945 előtt nem politizált és pacifista beállítottságú volt.¹⁴ Természetes módon vetődött fel a németek felelőssége is, a magyarok félrevezetésével vádolva őket, illetve nekik tulajdonítva a kassai bombázást.¹⁵ A kérdés megközelítése nagyjából azonos volt a különböző albumokban: bűnbakok a náci és fasiszták – sőt, a „magyarrá asszimilálódott germánok” kifejezéssel megjelent a „sváb katonatisztek” negatív mítosza,¹⁶ illetve a háborús okok közé sorolódott a trianoni revízió is.¹⁷ A szovjet rendszerről véleményt mondva tipikus fordulat volt, hogy minden más, mint azt az itthoni propaganda hirdette, és minden jobb, mint várták.¹⁸ A tapasztalatok és az elvárások természetesen szöges ellentétben álltak egymással, de a hadifoglyok ezt – lehet, hogy nem is tudatosan – nyelvi bravúrral áthidalták. Látszólag tagadták, valójában állították, melyek a sztálini rendszer jellemzői – a valós elemeket esetenként rémhírekkel keverve: „*Mit tudtam a Szovjetunióról? A Szovjetunió a polgári életet alacsony szintre süllyeszti, eltörli a magántulajdont, meg akarja hódítani a világot*”.¹⁹ „*...a Szovjetunióban vallásüldözés van, az emberek kényszermunkára vannak kötelezve, a magántulajdont megszüntették, közös konyhán étkeznek, közös a lakás és az asszony is*”.²⁰ A hasonló tartalmú sorok azt is illusztrálják, hogyan próbálták a foglyok alkalmazni a tanultakat – és hogyan tört bele a bicskájuk a marxista-leninista elmélet „megemésztésébe”. De e források elsősorban a manipuláció

dokumentumai: a nyilvánvaló tényekkel ellentétes állítások élesen kirajzolják a tapasztalt világ és a hatalom által sugallt kép közti mély szakadékot.

Az albumok sajátosságai közé tartozik azonban, hogy kötött tematikájuk ellenére és annak dacára, hogy a hadifoglyok többsége a hazatérés reményében bármit állított volna a szovjet rendszer üdvös voltáról, egyéni, sőt kritikus véleményeket is tartalmaznak. Úgy tűnik, ez elvárás is volt, ezt sugallják legalábbis a rendre felbukkanó s az örkényi abszurdra rímelő „Mi tetszett, és mi nem” a Szovjetunióban, illetve az „Amit még nem értünk” című fejezetek. Ezek az albumok legizgalmasabb részei közé tartoznak, mert bennük a szovjet valóság elemeiből kiindulva a foglyok olyan életszerű kérdéseket tesznek fel, mint például az, hogy a meglevő nemzetiségi, vallási eltérések ellenére hogyan maradhatott egyben az állam a cárizmus bukása után. Hogyan valósul meg a vallásszabadság a mohamedán lakosságnál, lehet-e többnejűség a körökben? Lényegre törően azt is firtatták, miért kétkamarás a szovjet törvényhozás – ha mindkét háznak ugyanaz a jogköre, ha nincs köztük alá-fölérendelés. És a legismerősebb probléma: a boltban három rubel a kenyér, de nem lehet kapni, a piacon van, de ott 30-40-50 rubel az ára – hogy létezhet félhivatalosan a feketekereskedelem, hiszen a bazárban minden kapható.²¹ A hadifoglyok tehát korábban szembesültek a bolsevik típusú politikai berendezkedés ellentmondásaival és a hiánygazdálkodás „eredményeivel”, mint itthon élő honfitársaik.

A tábori „emlékkönyvek” gyakori szereplője Rákosi Mátyás, aki hazatérése után a hadifoglykérdést saját és a kommunista párt politikai súlyának növelésére, manipulatív módon használta fel: a tömeges repatriálást befolyása eredményének tulajdonította.²² Más forrás szerint ugyan fasisztának tekintette a foglyokat, és késlettette volna hazajövetelüket,²³ hogy ezzel gyöngítse politikai ellenfeleinek potenciális szavazóbázisát, de a szabadulás menetét – saját munkaerő-szükségletének figyelembevételével – kizárólag a szovjet fél határozta meg.²⁴ A táborokba természetesen csak azon hírek jutottak el, melyek Rákosinak a hazamenetellel kapcsolatos eredményes közvetítő szerepét hangsúlyozták, így érthető, hogy a hadifoglyok elsősorban őt szólították meg reményeik megfogalmazásakor levélben, versben, sőt idealizált portréval is. Az egyik ilyen ábrázolás „Sztálin generalisszimusz, a világbéke őre” és „Molotov külügyminiszter, az igazság harcosa” képmásait követi, aláírása: „Rákosi Mátyás a magyar demokrácia biztosítéka.”²⁵ A „Táborkrácia 467/8” feliratú albumban a következő ünnepi köszöntő található:

„Nem véletlen, hogy a békés és boldog magyar jövőért dolgozó hadifoglyok az újesztendő küszöbén Rákosi Mátyásnak, az MKP főtitkárának fejezik ki szerencsekívánataikat és hogy a hazájuktól 2000 km-re levő táboruk krónikáját juttatják el egy szerencsés új év őszinte óhajának kinyilvánításaként.

Mi, a Szovjetunióban élő magyar hadifoglyok felismertük, hogy a magyar nép felemelkedéséért folytatott harc politikai és gazdasági eredménye nagy mértékben attól függ, hogy az MKP vezetésével a demokrácia erői milyen következetesen veszik ki a részüket a reakció ellen folytatott harcból.

Minket az elvesztett háború és a hadifogság arra tanított, hogy az országunknak olyan külpolitikára van szüksége, amely az alapvető nemzeti érdekeink valóraváltását biztosítja, egy ilyen külpolitikai irányvonal azonban népi demokratikus belpolitikát követel. A felismerésünknek megfelelő bel- és külpolitikánk záloga az Ön bölcs és előrelátó vezetése alatt álló MKP és annak kormányprogramja, amelynek végrehajtása elé akadályt csak a reakciók és az általuk megtévesztett és félrevezetett tévelygők gördítenek.

Az ország újjáépítéséért és a magyar nép felemelkedéséért folytatott gazdasági harc során a kapitalizmus szolgálatában szegődöttek minden alkalmat megragadnak a demokrácia erőinek meggyöngítésére.”²⁶

Rákosi országlásának időszakára azonban itthon már a Magyar Királyi Honvédség a Horthy-rendszer negyedszázadnyi bűneinek felelőssévé és a hamarosan bekövetkező „szép új világ” potenciális ellenségévé vált. A hatalomátvétel után, a negyvenes-ötvenes évek fordulójára a háborús részvétel sok esetben olyan corpus delicti lett, ami további bizonyítékot szinte nem is igényelt. A továbbiakban a Honvédség tagjaival – főként a volt tisztikarral – szemben követett eljárások néhány jellemzőjének felidézésével mutatom be ennek a folyamatnak a közös sorssá formálódó egyéni következményeit.

1945-től Magyarországon is nemzetközi kötelezettségnek eleget téve állították bíróság elé a háborús bűnösöket, és törvényszerű volt a politikai változás igénye is. A veszteségek jogosan vetették fel a felelősség kérdését, csak hogy az adott válaszok többnyire nélkülözték az igazságosság és a jogszerűség látszatát is. Itt most hangsúlyozottan nem a népbírói eljárásokra gondolok, amelyek nemzetközi trendhez igazodva próbálták a háborús bűnöket számon kérni,²⁷ hanem azon százazatokra, akiket a politikai, társadalmi, katonai ranglétra alacsonyabb fokán állva már helyzetükből adódóan sem lehetett felelőssé tenni a „rendszer” bűneiért, idő múltával mégis az áldozat szerepében találhatták magukat a hisztérikus ellenségkeresés során.

A háborút követően a kommunista propaganda félelmetes gyorsasággal cserélte le a közelmúlt ellenségeit – „az oroszokat”, a zsidókat és a mindkettő gyakori szinonimájaként szereplő bolsevikokat – az újakra, a „királyok, hercegek, grófok, naplopók és burzsoák” csoportjain túl a parttalanul használt „reakcióskra”. Úgy vélem azonban, hogy a társadalom mentalitásában volt egy olyan szegmens, amire ez a propaganda alapozhatott. A veszteségek részben megmagyarázhatják azt a frusztráltságot, revansvágyat, de akár irigységet, elégedetlenséget is, ami a kiszolgáltatott rétegek egyes tagjaiban felgyülemlett az idők során, és – a háborús sebek által súlyosítva – szembefordította őket korábbi „uraikkal”. Nagy kérdés, hogy meddig terjedt a többség részvétlensége, elégtétel-érzete, amikor már nem a megbélyegzett, jogfosztott zsidóság deportálásával vagy a kollektív bűnösöknek tekintett németek kitelepítésével, hanem a korábbi elit, majd lefelé egyre szélesedő rétegek hányattatásaival szembesült. A „reakciósk”, „a népi demokrácia sírásói” azonban egy idő után már nem csak a korábbi rendszer prominenseiből kerültek ki, bárki áldozattá válhatott.

Különösen érvényes volt ez a tisztekre – gyakran beleértve a tartalékos állományba tartozókat is –, akiket eleve saját hatalmi törekvéseik potenciális ellenségének tekintettek, s akként is bántak velük. Már a háború végén megkezdődött a főtisztek politikai kompromittálása, és formálódott a kollektív bűnösség gondolata is,²⁸ aminek következményeként 1952-re a tisztikar mindössze 4,6% százalékát tették ki azok, akik 1945 előtt is szolgáltak, de a főtisztek 45%-a tartozott ekkor még a régi gárdához – igaz, közülük parancsnok csak 15 fő maradt (2,9%).²⁹

A haderő újjászervezésekor a deklarált cél a „régi tisztekre jellemző szolgálékúság és törtetés” megszüntetése és szélesebb társadalmi alapokon új katonai vezető réteg kialakítása volt.³⁰ Abban, hogy ezt hogyan éri el, nem volt egyetértés: neveléssel, hosszabb oktatási folyamat eredményeként, mint azt a felső katonai vezetésben még jelen levő régi főtisztek gondolták, vagy kontraszelekcióval, mint azt a kommunisták akarták. Rákosi szerint ugyanis a katonai elitet nem lehet átnevelni, ezért ellenségek, akiket le kell leplezni, el kell szigetelni, közülük pedig a veszélyeseket internálni és kényszermunkára fogni.³¹

A régi tiszték elleni eljárások végrehajtásában a legfőbb szerepet Farkas Mihály játszotta, bár ő 1956 októberében tett vallomása szerint áldozatnak érezte magát, aki hibázott ugyan, de bűnöket nem követett el – így tagadta a koncepciók perekben játszott szerepét, és a felelősséget teljes egészében igyekezett Rákosira hárítani: „Rákosi Mátyásnak volt egy olyan teóriája is, hogy a Horthy-hadsereg tisztjei egy fasiszta

hadseregnek voltak a tagjai, különböznek a volt cári hadsereg tisztjeitől, öntudatosabban népellenesek, hiszen félfasiszta rendszert szolgáltak ki, személyileg is nagyon össze voltak nőve Horthyval s mindennek a következtében velük szemben erélyesen kell eljárni.”³² A Farkas perében tanúként meghallgatott Szabó István³³ viszont egyértelműen a volt honvédelmi miniszternek tulajdonítja az irányító szerepet, s Rákosi „szerecsenmosdatásában” odáig megy, hogy egyenesen azt állítja: az nem ismerte a Néphadsereg helyzetét, és nem adott utasítást a kivégzésekre sem.³⁴ 1962-es kihallgatásán Gerő Ernő is utalt Farkas Mihálynak a koncepciós perekben játszott szerepére – „állandóan hergelte” Rákosit³⁵ – így felelősségük feltehetően megoszlik, és bármelyiküktől származott is a tisztek kollektív bűnösségének gondolata, a következmények egyértelműek voltak.

1945. február 8-án már létrejött a Honvédelmi Minisztérium Állandó Igazoló Bizottsága, amely előtt minden katonatisztnek meg kellett jelennie, míg az 1945. decemberében felállított Szelektálási Bizottság a Nyugatról hazatérőket ellenőrizte.³⁶ 1946 február-májusában a Honvédelmi Minisztériumban közvetlen szovjet (SZEB) utasításra és ellenőrzés alatt végrehajtották az ötezer tisztet és tábornokot érintő B-listázást,³⁷ ami azért sajátos, mert a vonatkozó rendelet csak 1946. május 19-én jelent meg.³⁸ A rendelkezések gyakorlatilag minden tisztet érintettek, és ha át is jutottak a rostán, kevesen maradhattak közülük az újjászerveződő, redukált létszámú hadseregben. Többségüket ugyan igazolták,³⁹ de múltjuk ezzel nem zárult le: sokakat a civil életbe való beilleszkedésük vagy reaktiválásuk után vonnak majd eljárás alá az ötvenes években.

Szovjet hadifogságból századosi rendfokozatig 1947-ben nyolcezer tisztet repatriáltak – annak ellenére, hogy Rákosi levélben igyekezett ezt késleltetni.⁴⁰ Nyilvánvalóan úgy vélte, más „reakció” rétegekkel együtt e régi gárda veszélyezteti a kommunisták hatalmi ambícióit, majd a sztálini típusú rendszer kiépítését. Ebben természetesen volt igazság, hiszen a korábbi kurzus prominenseinek, de számos más réteg képviselőjének sem lehetett oka a bolsevik fordulat támogatására. Nehéz megállapítani, hogy ebben a képletben mekkora szerepe volt annak, hogy a sztálinizmusról a legkorábbi szemtanú-tapasztalatokkal a hadsereg Szovjetuniót megjárta tagjai, valamint a hadifoglyok és az internáltak rendelkeztek.⁴¹ A katonáknak a bolsevik berendezkedéssel szembeni averziója – bármely társadalmi rétegből származzanak is – csak erősödött a sztálinizmus valóságát megismerve,⁴² annak azonban egyelőre nincs nyoma, hogy Rákosiék e tényezővel számoltak volna – többet nyomott a latban az a tény, hogy harcoltak a Szovjetunió ellen. Ennek ellenére sem zárhatjuk ki, hogy részben amiatt próbálták meg elszigetelni, megfélemlíteni és esetenként büntetni őket, mivel éppen azon mintát akarták követni, amit több száz ezer honfitársuk leleplezhetett volna.

A katonatisztek ellen 1950 májusa, Sólyom László és társai letartóztatása után kezdődtek a tömeges eljárások, többségük 1951–52 folyamán zajlott le.⁴³ Ezek során azonban nem csupán a hadseregről volt szó: a folyamat beágyazódott a Horthy-rendszer kompromittálásába. Eszerint kombinálódtak a vádak, s tűntek fel ugyanazon motívumok számtalan variációban: az alárendeltekkel való durva bánásmódtól a sokszor nem is pontosított háborús bűnökön, a németekkel való kollaboráción és a „fasiszta múlt” át a zsidó vagyon megdézsmálásáig az 1945 előtti időkből, a Magyar Közösséghez vagy demokratikus pártokhoz való tartozás, a klerikális reakcióval való együttműködés, kémkedés, disszidensek segítése, szabotázs és szovjetellenes, illetve népi demokrácia elleni tevékenység az 1945 utáni időszakból. Általános – szinte kötelező – volt a visszavetítés is: a háborús vádak osztályszempontú megfogalmazása. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy míg a tiszteket gyakorta vádolták a legénységgel szemben elkövetett bűnökkel, az alárendeltek szintű eljárások áldozataivá válhattak, és az egyéb vádak közé esetenként odasorolódott a Horthy-reakciós-fasiszta hadseregben való pusztá beosztotti szolgálat is.

Mivel a katonatiszteket a kommunista hatalom eleve bűnösöknek tekintette, az ellenük lefolytatott eljárások többsége a prejudikálás jegyében ment végbe. A pereket Rákosiék egyértelműen politikai eszközként használták azoknak a potenciális ellenfeleknek a kiiktatására, *„akik származásuk, képzettségük, ismereteik révén kétségbe vonhatták a kommunista diktatúra létjogosultságát”*.⁴⁴ Am ha az iratokat megvizsgáljuk, leginkább az irracionalitás ötlük szemünkbe: a formális jogszerűség látszatához, kereteihez való kényszeres ragaszkodás – mintha az igazolná a jogtalanságot, ha megvan az alaki kelléktár. Csakhogy e mellett a hihetetlenül vehemens művi erőfeszítés mellett azt is kell látnunk, hogy az ügyek jelentős hányadában a – vélhetően – ténylegesen ellenséges politikai vagy kémtevékenységet folytatók jóval kevesebben lehettek, mint az ordítóan hamis vád alapján futószalagon perbe fogottak.

Nincs olyan huszadrangú vádlott, akinek irataiban ne szerepelnének a fent említettekhez hasonló, nagy ívű tervek a *„Bástya elvtársat már meg sem akarják ölni?”* gondolat jegyében – *„Mert a félelem a »régii Magyarországtól« határtalan volt. Nem az elkövetett bűnök számítottak, hanem hogy létükkel megtestesítettek valamit, amit az ország új urai el akartak tüntetni a föld színéről.”*⁴⁵ Így, akár úszni próbált valaki, akár kapálózott, sorsa ugyanaz lett: elsodorta a per áradata. Elképesztő ugyanakkor a körülményeskedő aprólékosság, amivel ezen „kis ügyekben” nem magas rangú vádlottakkal szemben is eljárta a hatóság, ahogyan a maga „tökéletességében” az előre gyártott panelekből felépült egy-egy per.

Eddig az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában mintegy negyven olyan dossziét vizsgáltam meg, amelyek részben volt horthysta tiszték tevékenységére, megfigyelésére vonatkozó dokumentumokat, részben periratokat tartalmaznak. Az ügyek két nagy csoportra oszthatók az emigránsok tevékenységével összekapcsolódó kémkedés és a hazai bomlasztás különböző variációi szerint. A hírszerzés és elhárítás területén belül is külön kezelhetjük az itthon megfigyelt, elfogott ügynökök vagy a kémkedéssel megvádolt tiszték anyagait és az emigráns hírszerző csoportokra, egyénekre vonatkozó dokumentációt. Átfedések természetesen vannak, hiszen egy-egy vaskos dosszié mindig sokszereplős játszmák iratait tartalmazza, és egyes személyek más eljárások fő- vagy mellékszereplőiként újra és újra felbukkannak. A megvizsgált katonai kémkedési ügyek számai kibogozhatatlannak tűnnek – főként a vádak igazságtartalma kérdéses –, de az nyilvánvaló, hogy a nyugati emigráció soraiban folyó tényleges hírszerző tevékenység és itthoni kapcsolataik mértéke elenyésző volt ahhoz képest, mint ahányat emiatt meggyanúsítottak a vizsgálati eljárások és/vagy perek terheltjei közül.⁴⁶ Az itthoni hálózatot 1948 és 1950 között az ÁVH és a Katonapolitikai Osztály perek sorozatával felszámolta,⁴⁷ majd ezek után indult meg a katonatisztek ellen a hidegháborús „hisztéria-perek” sokasága.

A folyamat hátterét, következményeit a Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. december 8-ai ülésén foglalták össze: döntés született az operatív nyilvántartás felülvizsgálatáról, ugyanakkor a politikai ellenséget is újra definiálták. Ennek körébe a „horthysta tiszték” és a „nyugatos” hadifoglyok továbbra is beletartoztak, függetlenül attól, hogy ténylegesen folytattak-e rendszerellenes tevékenységet, vagy nem.⁴⁸ A hálózati operatív osztályok utasítást kaptak ezen személyek nyilvántartásba vételére,⁴⁹ és a megyei jelentések is sorra számba veszik az adott területen élő horthysta tisztéket, a felderítő munka célpontjaiként határozva meg őket.⁵⁰ 1953-tól számon tartották a szovjet amnesztiarendelethez követeztében hazatért politikai elítélteket is, mert a kollégium megítélése szerint ezek *„többsége politikai szempontból veszélyes elem, feltétlenül szükséges állandó operatív ellenőrzésük, konkrét ellenséges tevékenység esetén pedig operatív feldolgozásuk”*.⁵¹

1954. szeptember 7-én született határozat olyan személyi nyilvántartás elkészítéséről, amelyet az államvédelmi szervek ellenőrzött anyagai alapján állítanak össze.⁵² A vizsgálati munka törvényességével kapcsolatos intézkedési terv előterjesztésére majd két évvel később, 1956 nyarán került sor, megállapítva: *„A központi operatív nyilvántartás a*

jelenlegi formájában sérti a szocialista törvényességet. Annak ellenére, hogy az 1954-ben nyilvántartott 1 200 000 fő száma 420 000 főre csökkent, mégis magas az olyan nyilvántartott személyek száma, akik ellenséges tevékenységet nem folytatnak, vagy ilyen tevékenység szempontjából nem jöhetnek számításba.”⁵³ Emiatt tartanak szükségesnek újabb felülvizsgálatot, ismét meghatározva a megfigyelendők körét, köztük a „horthysta elnyomó fegyveres szervek hivatásos tisztjeit és tagjait”.⁵⁴ A cél egy, „az ellenséges elemek elhelyezkedését és mozgását mutató kartonrendszer”⁵⁵ létrehozása volt, amelynek határidejeként 1956. december 31-ét jelölték meg, azonban csak 1962-re készült el.

Úgy tűnik tehát, hogy az 1956 utáni megtorlásokat követően, a konszolidáció kezdetén sem enyhült a hisztérikus ellenség- és bűnbakkeresés gyakorlata, és ebben a forradalom és a külpolitikai helyzet megváltozása⁵⁶ egyaránt szerepet játszhatott. A belső ellenség számontartását és az „aktívakkal” szemben preventív intézkedési program kidolgozását továbbra is szükségesnek tartották, a korábbi elitre vonatkozóan külön kiemelve potenciális veszélyességüket: „1956-ban a volt uralkodó osztály vezető exponensei, horthysta katonatisztek kivártak. Október 28-án, 30-án, még november 1-, 2-, 3-án is vártak, és fel voltak készülve. Egy része aktivizálódott, azt is tudjuk, de a zöme nem indult meg, nem tartotta alkalmasnak a helyzetet. De hogyha tovább folyt volna a változás, akkor aktivizálódtak volna”⁵⁷ – mondta Biszku Béla 1961 májusában. Ez a logika sokkal inkább tükrözi a Rákosi-garnitúra korábban idézett boszorkányüldöző ellenségfelfogását, mint a konszolidálódó Kádár-rendszer társadalmi kompromisszumra való hajlandóságát.⁵⁸ Az 1962-es listák is ebbe az irányba mutatnak, mert bár a hatvanas évek elején hivatalosan – és persze esetlegesen – megtörtént a személyi kultusz bűneivel való szembenézés, ez szinte kizárólag Kádárék legitimációját volt hivatva segíteni.⁵⁹ A Magyar Királyi Honvédség számos tagja is változatlanul a rendszer lajstromozandó ellenségének számított, hiszen Magyarország második világháborús szerepvállalásának megítélése továbbra is politikai kérdés maradt. 1962-ben vidéken még mintegy 7100, Budapesten 5900 hivatásos tisztet tartottak nyilván, köztük a rendelkezéssel szemben tartalékosokat és tiszthelyetteseket is.⁶⁰

Sajátos azonban, hogy nyilvánosan egyre kevesebb szó esett a magyar katonák szovjetunióbeli tetteiről, ahogy hallgatás övezte a Vörös Hadsereg magyarországi bűneit is. Jóformán ezzel egy időben megszületett az új, szovjetbarát háborús romantika irodalma és filmes feldolgozása is, s ez már – a hadifogoly-albumokból ismerős séma szerint – más képet sugallt: a két nép barátságát visszavetítve „tették indexre” a kölcsönös kegyetlenkedéseket. Egyedüli – és közös – ellenségként csak a németek tűntek fel, akik csellel (a kassai bombázással) belekényszerítették Magyarországot a háborúba, és e beállítás szerint ezzel a kényszerrel a szovjetek is tisztában voltak. Emiatt – született meg a legenda – nem is tekintették igazi ellenségeknek a magyarokat, a honvédség és a lakosság jó kapcsolatban volt, sőt, a hadsereg és a partizánok, de még a Vörös Hadsereg együttműködését is feltételezték. Tény, hogy különösen az 1943. januári visszavonulás időszakára vonatkozó források bizonyítják: valóban a szovjet lakosságnak köszönhette számos magyar katona a túlélését, míg a visszavonuló németek nem voltak tekintettel rájuk. De mindazok a történetek, amik erről később is keringtek, beszivároghva például a hatvanas-hetvenes évek filmjeibe, sőt egyes visszaemlékezésekbe is, nem lehettek igazak. A partizánok és a szovjet hadsereg egységeivel történő barátkozásnak – kölcsönös tűzszünet, élelmiszer- és gyógyszercseré stb. –, a magyar-szovjet barátság háborús gyökereinek nincs nyoma a korabeli forrásokban.⁶¹

Sajátos és ellentmondásos tehát a második világháború tényeinek ötvenes évekbeli feldolgozása, mert míg a hadbalépés ténye a Horthy-rendszer bűnösségének legfőbb bizonyítékául szolgált, és a hadsereg tagjait stigmatizálták, addig megkezdődött az ország háborús történetének az átírása is. A valóságot meghamisító kép tartósan rögzült, és emiatt nem kerülhetett sor a háborús múlt társadalmi feldolgozására – máig ható módon megnehezítve Magyarország szerepének valós bemutatását.

¹ Gyarmati, 2013b: 405–432. Lásd a kötet vonatkozó tanulmányait is.

² A Magyar Politikatudományi Társaság XIX. vándorgyűlésén (Kolozsvár, 2013. május 30. – június 1.) elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

³ A témáról részletesebben: Pihurik, 2013: 456–472.

⁴ RGVA, Fond 4p, 25V opisz 28. gyelo. Antyifasisztkij otgyel pri politotgyele. Glavnoje Upravlenyije po gyelam vojennoplennih i intyernirovannih (GUPVI) Minisztersztvo vnutrennih gyel (MVD) SZSZSZR (1941–1961).

⁵ ÁBTL 4.1. A-933. Vidéken élő volt horthysta katonatisztek (kilenc kötet) és ÁBTL 4.1. A-932. Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek (hét kötet).

⁶ A közel 28 milliós szovjet emberáldozat – amelynek harmada a civil lakosság köréből került ki – mellett néhány egyéb adat: 1700 várost, több mint 70 ezer falvat, 6 millió épületet romboltak le, égettek fel, 25 millió ember vált hajléktalanná, kórházak, iskolák, könyvtárak, múzeumok, gazdasági épületek, termelőegységek semmisültek meg, 1945 végén az ipari kapacitás 70 százaléka még nem működött. Hiányoztak a közszükségleti cikkek, az élelmiszer, az orvosi felszerelés, a gyógyszer. Varga, 2009: 218–219. A külföldi hadifoglyok a háborús károk összértékének 7,3%-át termelték meg. Uo. 247.

⁷ A Komintern VB Titkárságának határozata Jancen elvtársnak, az antifasiszta iskola igazgatójának a második politikai iskola munkájának eredményeiről beszámoló jelentéséről. [Moszkva,] 1943. február előtt. Varga (főszerk.), 2006: 271–272.

⁸ A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságának jelentése az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról. [Moszkva,] 1943. március. Uo. 273–275.

⁹ Magyarokra vonatkozó adatok külön nem szerepelnek az antifasiszta iskolák iratanyagában. Varga, 2009: 302. Stark Tamás ezerre becsüli számukat, de nem közli az adat forrását. Stark, 2006: 204.

¹⁰ A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságának 28/P/1763. számú direktívája a magyar hadifoglyok között a közeljövőben végzendő antifasiszta munkáról. Moszkva, 1944. január 18. Varga (főszerk.), 2006: 282–286.

¹¹ Rozenberg Miklós aktívanaplója. RGVA F 4p, 25V op. 9 gyelo. 241. sz. hadifogolytábor, Krími terület, Szevasztopol.

¹² Sárdos, 1990.

¹³ A témáról lásd: Pihurik, 2005: 99–127.

¹⁴ RGVA F 4p, 25V op. 30. gyelo. 148. sz. hadifogolytábor, Krasznodari tartomány, Krasznodar.

¹⁵ RGVA F 4p, 25V op. 21. gyelo. 82/5. sz. tábor, Voronyezsi terület, Voronyezs.

¹⁶ RGVA F 4p, 25V op. 4. gyelo. 414/1. sz. tábor, Ukrán SZSZK, Kijevi terület, Ukrainszk. 6.

¹⁷ RGVA F 4p, 25V op. 21. gyelo.

¹⁸ RGVA F 4p, 25V op. 4., 21., 60., 76. gyelo.

¹⁹ RGVA F 4p, 25V op. 48. gyelo. 223/5. sz. tábor, Azerbajdzsán SZSZK, Hanlar vagy Kirovabad. 15.

²⁰ RGVA F 4p, 25V op. 21. gyelo. 5.

²¹ RGVA F 4p, 25V op. 28. gyelo. 17/b.

²² Bognár, 2010: 131–143.

²³ Varga, 2009: 175.

²⁴ Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter kísérőlevele I. V. Sztálinhoz a Szovjetunió minisztertanácsának a magyar hadifoglyok és internáltak repatriálásáról szóló határozattervezetéhez. [Moszkva,] 1947. május 8. Varga (főszerk.), 2006: 427–428.

²⁵ RGVA F 4p, 25V op. 28. gyelo. 4. Alkotójuk Kalmár László, egyéb adat nincs róla.

²⁶ RGVA F 4p, 25V op. 76. gyelo. 467. sz. tábor, Moszkvai terület, Ljublinó.

²⁷ Mint Karsai László megállapítja: „*A magyarországi népbíráskodás nem volt kegyetlenebb vagy igazságtalanabb, vagy ellenkezőleg, elnézőbb, megbocsátóbb, mint kelet- vagy nyugat-európai »társai«.*” Karsai, 2011: 56–65. és 63.

²⁸ Okváth, 2001: 11–35. és 16.

²⁹ Markó, 2001: 163–172. és 172.

³⁰ Okváth, 2001: 19.

³¹ Uo. 31.

³² ÁBTL 3.1.9. V-150019/4. Farkas Mihály vallomása, 390. 1956 tavaszán a már börtönben levő Péter Gábor vallomása alapján vált Farkas Mihály „kiszemelt bűnbakká”, s kellett számot adnia a koncepciós perekben vitt szerepéről, de ugyanezen vallomás már magát Rákosit is kompromittálta. Gyarmati, 2013a: 383.

³³ Szabó István (1906–1974) altábornagy, kommunista politikus, a honvédelmi miniszter helyettese (1948–1956). A Honvédelmi Minisztérium személyügyi csoportfőnökeként, mint szakértő, ő is kiemelt szerepet játszott a tábornokok elítélésében.

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-150019/4. Farkas Mihály vallomása, 9.

- ³⁵ Baráth–Feitl (szerk.), 239.
- ³⁶ Ötvös, 2001: 37–69. Az idézet helye: 41–42. Az igazolási eljárás 1298, a B-listázás 5481 tisztet érintett. Zsitnyányi, 2001: 173–197. és 176.
- ³⁷ Gyarmati, 1996: 497–570. és 535–536.
- ³⁸ Uo. 522.
- ³⁹ Az 1945 és 1947 között lezajlott eljárásokon összesen 8919 hivatásos tiszt esett át, közülük 7268 főt igazoltak, 1141 volt azok száma, akiket megfeddtek, vezetésre alkalmatlannak ítélték, vagy egyéb módon szenvedtek hátrányt, 510 főt pedig különféle módon kizártak a szolgálatból. Okváth, 2000: 57–96. és 78–79.
- ⁴⁰ Lásd a 22. jegyzetet.
- ⁴¹ A szovjet fogságba esett magyarok közül másfél százezer fő 1945-ben még a fronttáborokból kiszabadult. 385-390 ezren kerültek ki a Szovjetunióba, ahonnan a foglyok mintegy negyede nem tért haza. Varga, 2009: 163.
- ⁴² Pihurik, 2007: 99–115.
- ⁴³ A témáról lásd részletesen: Ötvös, 2012.
- ⁴⁴ Zsitnyányi, 2001: 173.
- ⁴⁵ Ötvös, 2012: 69.
- ⁴⁶ Zsitnyányi, 2002: 1086–1101. és 1087.
- ⁴⁷ Zsitnyányi, 2001: 185.; Ötvös, 2012: 64–65.
- ⁴⁸ Gyarmati – S. Varga, 2001: 407–468. 1953. december 8-ai ülés.
- ⁴⁹ Uo. 432–437. A BÜM hálózati és vizsgálati munkájának megerősítéséről az imperialista hírszerzőszervek aknamunkája és kémtevékenysége ellen.
- ⁵⁰ Uo. 719. 1954. április 6-ai ülés. A borsodi jelentés szerint a megyében ekkor 1054 volt horthysta tisztet tartottak nyilván.
- ⁵¹ Uo. 799–835. 1954. június 1-i ülés.
- ⁵² Gyarmati – S. Varga, 2005: 99.
- ⁵³ Uo. 705.
- ⁵⁴ Gyarmati – S. Varga, 2006: 705–717. és 707.
- ⁵⁵ Uo. 713.
- ⁵⁶ 1961. augusztus 13-tól a berlini fal felhúzása.
- ⁵⁷ Biszku Bélának az 1961. május 5–6-án a politikai nyomozó szervek részére tartott országos értekezleten elhangzott hozzászólását idézi Bikki, 1999: 231–250. és 233.
- ⁵⁸ Hasonló következtetést fogalmaz meg az 1960–61-es belügyi iratok kutatása alapján Bikki. Uo. 237.
- ⁵⁹ Ötvös, 2012: 13.
- ⁶⁰ Pihurik, 2013: 468.
- ⁶¹ Pihurik, 2007: 20–21.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9.	Vizsgálati dossziék	
	V-150019/4.	Farkas Mihály és társai
4.1.	Állambiztonsági munkához készült segédanyagok	
	A-933	Vidéken élő volt horthysta katonatisztek
	A-932	Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek

Rosszijszkij Goszudarsztvennij Vojennij Arhiv (RGVA, Oroszországi Állami Katonai Levéltár).

Fond 4p, 25V opisz 28. gyelo.

Antyifasisztkij otgyel pri
politotgyele. Glavnoje
Upravlenyje po gyelam
vojenoplennih i intyernirovannih
(GUPVI) Minisztersztvo
vnutrennih gyel (MVD) SZSZSZR
(1941–1961)

Nyomtatásban megjelent források

Baráth–Feitl (szerk.), 2013

Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962. Szerk.: Baráth Magdolna és Feitl István. Napvilág Kiadó, ÁBTL, Budapest, 2013. 239.

Gyarmati – S. Varga (szerk.), 2001

A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. I. kötet. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések. Összeállította, a jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet. Szerkesztette: Gyarmati György és S. Varga Katalin. Budapest, Történeti Hivatal.

Gyarmati – S. Varga (szerk.), 2005

A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. II. kötet. Az 1954. július 13. és 1955. december 9. közötti ülések. Összeállította, a jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet. Szerkesztette: Gyarmati György és S. Varga Katalin. Budapest, Történeti Hivatal.

Gyarmati – S. Varga (szerk.), 2006

A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. III. kötet. Az 1956. január 18. és 1956. október 15. közötti ülések. Összeállította, a jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet. Szerkesztette: Gyarmati György és S. Varga Katalin. Budapest, Történeti Hivatal.

Sárdos, 1990

Sárdos István: *Amíg élünk, nem szabad feladni.* Tanulmánygyűjtemény 3711. Hadtörténelmi Levéltár. (Kézirat.)

Hivatkozott irodalom

Bikki, 1999

Bikki István: A „Lord-akció”. A belső reakció kezelésének terve az 1960-as évek elején. In *A Történeti Hivatal évkönyve. Trezor 1. 1999.* Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal.

Bognár, 2010

Bognár Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében. *Aetas*, 1. 131–143.

Gyarmati, 1996

Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek tematikai és eszközei az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 130. 497–570.

Gyarmati, 2013a

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL – Rubicon Ház Bt.

Gyarmati, 2013b

Gyarmati György: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon 1945–1956. In *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerkesztette: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Pécs–Budapest. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára.

Karsai, 2011

Karsai László: A magyarországi népbíraskodás nemzetközi összehasonlításban. In *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbíróság-történelmi tanulmányok*. Szerkesztette: dr. Gyenesei József. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára,

Markó, 2001

Markó György: Konceptiós perek a légierő tisztjei ellen. In *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, Történelmi Hivatal.

Okváth, 2000

Okváth Imre: „Sziget egy reakciós tenger közepén.” Adalékok a Katpol történetéhez, 1945–1949. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történelmi Hivatal.

Okváth, 2001

Okváth Imre: A katonai elit metamorfózisa. In *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, Történelmi Hivatal.

Ötvös, 2001

Ötvös István: A Vörös János elleni vizsgálatok, 1945–1950. In *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, Történelmi Hivatal.

Ötvös, 2012

Ötvös István: *Konceptióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.

Pihurik, 2005

Pihurik Judit: Háborús propaganda és a harcéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle*, 1–2. 99–127.

Pihurik, 2007

Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Pihurik, 2013

Pihurik Judit: Katonadolog 1945–1962. A „horthysta katonatiszt:” bűnbak vagy ellenség? In *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerkesztette: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Pécs–Budapest. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára.

Stark, 2006

Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. /Kisebbségkutatás Könyvek./ Budapest, Lucidus.

Varga (főszerk.), 2006

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953). Főszerkesztő: Varga Éva Mária. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK.

Varga, 2009

Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956. Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonica. (Ruszisztikai Könyvek, XXIII.)

Zsitnyányi, 2001

Zsitnyányi Ildikó: „A hazáért mindhalálig!” A magyar tisztikar ellen irányuló perek, 1945–1953. In *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, Történelmi Hivatal.

Zsitnyányi, 2002

Zsitnyányi Ildikó: Egy „titkos háború természete”. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tagjaival szemben lefolytatott internálási és büntetőeljárás gyakorlat 1948–1950. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. 1086–1101.